

Ricâl Tenkidi Sisteminin Temel Karakteristiği ve Aktüel Değeri

Osman GÜNER, Doç. Dr. *

Bilindiği üzere hadis ilminin yegâne amacı, tarihin belli bir kesitinde yaşayan Allah'ın resulü Hz. Muhammed'in insanlığa getirmiş olduğu ilâhî hakikatleri ve onun hayat düsturlarını, en doğru bir şekilde tespit ederek en güvenilir yollarla topluma aktarmak ve bu hayatî prensiplerin işlevsel hale gelmesini sağlamaktır. Dolayısıyla hadis ilminin nebevî mirasın topluma kazandırılmasına ilişkin hem teorik (usûle yönelik), hem de pratik (uygulamaya yönelik) olmak üzere iki temel işlevi bulunmaktadır. Müslümanlar açısından böylesine yüce bir gayenin gerçekleştirilmesi için sistematik ve metodik ilkelere göre hareket edilmesi gerektiği de doğal olarak ortaya çıkmaktadır.

Öteden beri hadis ilimleriyle meşgul olanların bu gayeyi gerçekleştirmek için gösterdikleri olağanüstü çaba her şeyin ötesinde takdire şayan bir uğraştır. Hakikaten de hadislerin naklini gerçekleştirmek için sergilenen bu ilmî çaba hiçbir dinde bizdeki kadar ilmî metotlara uygun bir şekilde gelişmemiştir. İslâm'ın doğuşunu takip eden ilk iki asır içerisinde "rivayet" müstakil bir ilim dalı haline getirilmiş ve bu alanda mükemmel bir edebiyat ortaya konulmuştur. Bu konudaki hummalı çalışmalar, hadis ilmiyle uğraşan doğulu ve batılı ilim adamlarını büyük bir hayrete sevk etmiştir. Zira yalnızca hadisleri nakleden râvilerin biyografilerine ilişkin yüzlerce cilt tutacak eserler te'lif edilmiştir.¹

Bu hummalı çalışmalar sonucunda bize kadar ulaşmış olan hadislerin, Hz. Peygamber'e aidiyetinin hangi yöntem(ler)le belirlendiği, ona ait olduğu belirlenen rivayetlerin güvenilir bir şekilde aktarılıp aktarılmadığı, keza bunları nakleden râvilerin güvenilirliklerinin hangi yönteme göre tespit edildiği, ayrıca ictihadî kanaatlere göre yapılan bu tür tespitlerin isabetli olup olmadığı vb...

gibi soru(n)ların eskiden beri ilmî tartışmalara konu olduğu bilinmektedir. Biz bu makalemizde tüm bu sorunların tartışılmasına katkı sağlamak amacıyla konuyu genel olarak;

"a. Sened ve ricâl çalışmalarının ve isnad merkezli tenkit faaliyetlerinin temel karakteristiğinin ne olduğu, bunun hangi şartlar ve gelişmeler sonucunda belirlendiği,

b. İsnad merkezli bu tenkit ameliyesinin geçmişte olup bitmiş statik/durağan tarihsel bir olgu olarak mı, yoksa günümüze kadar işleyen bir mekanizma ve dinamik bir süreç olarak mı algılanması gerektiği,

c. Keza bu sistemin dinamik bir süreç olduğu kabul edildiği takdirde, günümüz hadis araştırmalarında 'isnad tenkit sistemi'nin nasıl bir yöntem izlenerek işlevsel hale getirileceği" şeklindeki sorular çerçevesinde ele almamız daha uygun olacaktır. Burada kısaca, "isnad sisteminin tarihsel-yapısal gelişimi", "dinamik bir sistem oluşu" ve "aktüel-işlevsel değeri" olmak üzere üç temel konu üzerinde durulacaktır.

A. İsnad Sisteminin Tarihsel-Yapısal Gelişimi: Temel Karakteristiği

Allah Teâlâ'nın insanlara yol göstermek ve rehberlik üzere gönderdiği elçisi Hz. Muhammed (a.s.) hayatta iken çevresindeki müslümanlar tarafından her haliyle izlenir; sözleri ve yaşayışı büyük bir ilgi ve dikkatle takip edilirdi. Hayatta iken onun sözlerini ve uygulamalarını korumayı dinî bir görev bilen sahâbiler, vefatından sonra da bu hassasiyetlerini sürdürmüşlerdir. Zira bu nebevî mirasın gelecek nesillere aktarılması (tebliğ) görevi, sahâbeye bizzat Hz. Peygamber tarafından verilmiştir.² Bu görevin bilincinde olan sahâbiler vefatından sonra da hadislerin titiz bir şekilde nakli konusunda aynı gayret ve samimiyeti göstermişlerdir. Müslümanlar arasında daha sonra ortaya çıkan "fitne" olaylarının etkisi ve kültürel farklılaşmanın artmasıyla birlikte, hadis rivayetinde yalancıların devreye girme girişimi bazı önlemlerin alınması zorunluluğunu doğurmuştur. Başlangıçta gerçekleştirildiği bilinen şahit isteme ve yemin talep etme gibi uygulamalar³ sahâbenin hadislerin güvenilir kimselelerinden alınması amacıyla yönelik olarak başvurduğu basit düzeydeki sorgulama faaliyetleridir. Bu gibi uygulamaların amacı hadislerin doğru ve güvenilir

² "Sözlerimi dinleyip belleyen ve bellediklerini aynen başkalarına ulaştırın Allah yüzlerini ağartsın! Nice fıkıh taşıyıcısı vardır ki, fakih değildir. Nice fıkıh taşıyıcısı da vardır ki, onu kendisinden daha anlayışlı kimseye aktarır." bk. Ebû Dâvûd, "İlim", 10; Tirmizî, "İlim", 7; İbn Mâce, "Mukaddime", 18; *Müsned*, I, 437 vd.

³ Hz. Ebû Bekir'in şahid istemesine ilişkin örnekler için bk. *Muvatta'*, "Ferâiz", 8; Ebû Dâvûd, "Ferâiz", 5; Tirmizî, "Ferâiz", 10; *Müsned*, I, 327. Hz. Ömer'in ihtiyatlı tavri için bk. Buharî, "İsti'zân", 13; Müslim, "Âdâb", 36; *Muvatta'*, "İsti'zân", 3; Tirmizî, "İsti'zân", 3. Hz. Ali'nin yemin ettirdiğine ilişkin bk. *Müsned*, I, 327; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Beyrut, ts. (Dâru İhyâ't-türâsî'l-Arabî), I, 10.

* OMÜ İlahiyat Fakültesi hadis anabilim dalı, guner_osman@hotmail.com
¹ bk. Zâkir Kadiri Ugan, "Dinî ve Gayri Dinî Rivayetler", *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sy. 4, İstanbul 1926, s. 167. Ugan'ın bu makalesi tarafımızdan sadeleştirilip, açıklamalı ve tenkitli notlar ilâve edilerek *Dinî ve Gayri Dinî Rivayetler, Rivâyet İlminin Tarihçesi* adıyla müstakil bir kitap halinde neşredilmiştir (Samsun 2000).

kimseler vasıtasıyla ve herhangi bir tahrifata uğramaksızın naklini gerçekleştirmektedir.

Önceleri basit anlamda râvilerin ehliyet ve güvenilirliklerinin araştırılması şeklinde uygulanmaya başlanan bu sorgulama faaliyeti, hicrî I. yüzyılın ortalarına doğru⁴ artık hadislerin naklinde kaynağın yani “râvilerin” beyan edilmesinin zorunluluk haline gelmesiyle farklı bir boyut kazanmıştır. Zira “sözün kaynağına kadar ulaştıran bu râviler zinciri” yani “isnad” artık hadisin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. O dönemden itibaren hadis **isnad** ve **metin** olmak üzere iki temel unsurla birlikte anılmaya başlanmıştır. Hatta dönemin âlimleri, isnadı dinle eşdeğer görmek suretiyle, dinin korunması için isnadın ne denli hayatî bir öneme sahip olduğunu vurgulamışlardır. Nitekim Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) “İsnad müminin silâhıdır, yanında silâhı olmayan ne ile nasıl savaşacaktır?” diye sorarken,⁵ Abdullah b. Mübârek de (ö. 181/797) “İsnad dindedir, o olmasaydı herkes (din adına) dilediğini söylerdi.”⁶ “Bizimle hadisi rivayet eden kimseler arasında ayaklar vardır (yani isnadsız hadis tıpkı ayaksız canlı gibidir).”⁷ “Dinini isnadsız alan, tıpkı merdivensiz yükseklerle çıkmak isteyen kimse gibidir”⁸ demek suretiyle hadis rivayet edenlerin isnada gereken önemi vermelerini ister.⁹ İsnad ve ricâl tenkiti uygulamaları zamanla ilmî gelişmelere paralel olarak daha sistematik hale gelmiş kuralları ve edebiyatıyla hadis ilmi içerisinde müstakil bir branş olmuştur.

Hicrî I. yüzyılın ortalarından itibaren “haberi nakleden râvilerde aranan şartlar, haberin eda ve nakil keyfiyeti, râvilerle naklettikleri rivayetler arasındaki ilişkiler, râvilerin güvenilirliklerinin tesbiti ve kontrolü” gibi konularla alakalı olarak uygulanan prensiplerin daha ve kurallar şeklinde belirlenmesi suretiyle bir sistem haline dönüştürülen “isnad tenkiti”, incelenmesi ve üzerinde tartışılması gereken önemli temel karakteristiklere sahiptir. Bu aşamada

⁴ Her ne kadar kaynaklardaki deliller, isnadın hicrî I. yüzyılın ortalarından itibaren kullanılmaya başladığını ve daha sonraki dönemlerde yaygınlaşp geliştiğini göstermiş olsa da bu konu etrafında çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Özellikle müsteşrikler bu mesele üzerinde yoğunlaşarak isnad sisteminin daha geç dönemde ortaya çıktığına ilişkin çeşitli iddialar öne sürmüşlerdir. Bu konudaki iddialar ve bunlara verilen cevaplar hakkında daha geniş bilgi bk. Selahattin Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, Ankara, 1985, s. 28; Mustafa el-A'zamî, *İslâm Fıkhu ve Sünnet* (trc. Mustafa Ertürk), İstanbul 1996, s. 202-203.

⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadis* (nşr. Mehmed S. Hatiboğlu), Ankara 1991, s. 42.

⁶ Müslim, “Mukaddime”, 7; Râmezhürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvi ve'l-vâi* (nşr. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut 1971, s. 209.

⁷ Müslim, “Mukaddime”, 7; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, Medine, ts. (el-Mektebetü'l-ilmîyye), s. 392.

⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 393.

⁹ Bu konuda söylenen sözler ve bu dönemde isnadın uygulandığına ilişkin daha fazla bilgi için bk. Abdurrahîm el-Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu Câmi'i's-sagîr*, Beyrut 1972, I, 433; Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, Beyrut 1980, s. 220-226; Abdülhay el-Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâzıla li'l-es'ileti'l-aşeretü'l-kâmile* nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1984, s. 21-27.

her ne kadar sistemin tarihsel ve sosyolojik boyutuna ilişkin birtakım önemli tespitler mevcut ise de¹⁰ burada bunlara temas edilmeksizin yalnızca sistemin teknik ve karakteristik özelliklerin ortaya konulmasıyla yetinilecektir.

1. Hadislerin naklini gerçekleştiren râvilerin güvenilir ve rivayete ehil olup olmadıklarının kontrolü esasına dayanan isnad ya da ‘ricâl tenkidi sistemi, her şeyden önce beşer eksenli bir sistemdir’. Naklin öznesi olan râvide bulunması gereken **adâlet** ve **zabt** gibi birtakım özelliklerin varlığı, tenkit eyleminin öznesi durumundaki müzekkî tarafından sorgulanmaktadır ki, bu sorgulama eyleminde hem sorgulayan hem de sorgulanan kimse açısından olumlu birtakım insanî özelliklerin etkisinin yanında, olumsuz sayılabilecek bazı zaafaların da söz konusu olabilmesi muhtemeldir. Zira insan yaratılışı itibarıyla ‘kişisel’ ve ‘çevresel’ denilebilecek psikososyal faktörlerin etkisi altında kalabilmektedir. Söz gelimi kişilik yapısı, bilgi seviyesi, hayat tecrübesi, dünya görüşü, dine bağlılık derecesi, insanlarla ilişkileri, önyargıları, mezhebi ve meşrebi gibi iç ve dış etkenler çoğu kere beşerî değerlendirmeleri etkilemektedir.¹¹

Bu gibi etkenler altındaki bir râvi bazen zorda kaldığında inancını ve değer yargılarını gizlemek için takiiye yapabilmekte,¹² bid'atçı olduğu halde kimliğini gizleme ihtiyacı duyabilmektedir. Aynı şekilde tenkitçi de kıskançlık, kindarlık ve düşmanlık gibi kişisel zaafaları; aşırı titizlik, insafsızlık, saldırganlık, gevşeklik, acelecilik, taassup, övme ve yermede aşırılık gibi şahsî tavırları sebebiyle tenkitlerinde hatalı kararlar verebilmektedir. Ayrıca şahsî anlaşmazlıklar, dinî konulardaki görüş ayrılıkları ve siyasî nitelikli ihtilâflar da tenkit eylemlerinde istismara yol açabilmektedir. Çeşitli sebeplere bağlı olarak kimlerin bid'atçı olduğunun belirlenmesindeki zorluklar, bu kesimden gelen rivayetlerin kabulü konusunda birbirinden farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Keza tenkitçi ya da râvi yaşadığı çevrenin etkisi altında kaldığından, onların toplumdaki statüleri, insanî ilişkileri, etnik kaygıları ve siyasî amaçlarına bağlı olarak da yanlış ve hatalı kararlar verilebilmektedir.¹³ Dolayısıyla bu

¹⁰ Hadis rivayet sisteminin tarihî ve sosyolojik boyutunun ele alındığı araştırmada, sosyal bilimcilerle edebiyatçıların geliştirdikleri teori ve metotlar kullanılarak, m. 610-1505 tarihleri arasındaki 26 nesli kapsayan 1226 hadis râvisinin hocalarıyla olan ilişkileri incelenmiş ve hadislerin sistemsiz ve rastgele aktarılmadığı, belli bir sosyal yapı sayesinde sistemli bir şekilde nakledildiği yapılan sayısal analizler yoluyla ortaya konulmuş; ayrıca sadece müslümanlara has olduğu bilinen hadis rivayet ağında yer alan ‘sözel’ ve ‘sosyal’ yapıların birbirini etkilemesiyle güçlü bir içtimai ve kültürel yapı oluştuğu sonucuna varılmıştır. bk. Recep Şentürk, “Rivâyetin Sosyal Yapısı: Hadis Rivâyet Ağının Anatomisi (610-1505)”, *İslâm Düşüncesinde Yeni Arayışlar I*, İstanbul 1998, s. 173-234;

¹¹ bk. Abdullah Karahan, *Hadis İlminde Râvilerin Güvenilirliği Meselesi* (doktora tezi, 2002), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 88, 173.

¹² Ebû Abdullah Muhammed ez-Zehabi, *Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, Beyrut 1963, I, 6.

¹³ Bu konulara ilişkin daha fazla bilgi için bk. Karahan, a.g.e., s. 89-158.

tenkit eylemlerinde verilen kararların beşerî nitelikler taşıması, isnad tenkiti sisteminin en temel karakteristik özelliğidir.

2. Haberi nakleden râvinin güvenilirliğini sorgulayan bu tenkit eylemi sonrasında çıkan hüküm veya karar tümüyle tenkiti yapan âlimlerin ictihadına dayandığı için **izâfî mahiyettedir** ve **mutlak kesinlik ifade etmemektedir**. Buna bağlı olarak sonucun isabetli de hatalı da çıkması muhtemeldir. Bu sebeple tenkit eylemini gerçekleştiren kimi cerh ve ta'dîl âlimleri, bu hususa dikkat çekmişler ve râviler hakkında verdikleri kararların, ictihadî olduğunu, dolayısıyla görüş ayrılıklarının mümkün olabileceğini belirtmişlerdir. Nitekim İmam Zehebî, meşhur *Tezkiratü'l-huffâz* adlı eserinin mukaddimesinde râviler hakkında güvenilir ya da zayıf hükmünü vermenin ictihadî bir karar olduğunu ifade ederken;¹⁴ İmam Tirmizî ise başka meselelerde olduğu gibi ricâl hakkındaki kararlarda da âlimlerin birbirlerinden farklı kanaatlere sahip olduklarını¹⁵ ve bunun normal karşılanması gerektiğini belirtmiştir.

Bununla birlikte cerh ve ta'dîl âlimlerinin râviler hakkındaki değerlendirmelerinde farklı kanaatlere ulaşmalarında bazı önemli faktörler etken olmuştur. Bunlar arasında tenkitçi âlimlerin farklı 'anlayış ve yaklaşım tarzlarını' benimsemeleri; yetiştikleri toplumun 'kültür ve âdetlerinden etkilenmiş' olmaları; yaşadıkları 'dönem ve mekânın ayrı' olması ve 'kişisel, toplumsal ve siyasal koşulların farklılığı' gibi faktörleri sıralamak mümkündür.¹⁶ Tabiatıyla bu etkenler tıpkı fikhî ve itikadî konularda olduğu gibi, ricâle ilişkin değerlendirmelerde de farklı kanaatlerin doğmasına sebep olmuş, buna bağlı olarak bir âlimin sika addettiği râvi, bir başkası tarafından zayıf sayılabilmektedir.

3. Ricâl tenkidi sisteminde, şahıslar hakkında değerlendirmeler yapılırken, sistemin doğası gereği nesnellikten uzak, öznel birtakım kararlar da verilebilmiştir. 'Tenkitte objektiflik ve tarafsızlık', her ne kadar ideal anlamda istenilen bir tavır olsa da, bunu gerçekleştirmek son derece zordur. Zira tenkitçi bir âlimin, bir râviyi araştırırken kişisel duygularından, değer yargularından ve inançlarından kendisini soyutlaması elbette mümkün değildir. Esasen sosyal bilim alanında objektif olabilmenin imkânı da tartışmaya açıktır. Sosyal bilimciler insan davranışlarının kendine özgü olduğunu; olaylar karşısında ferdin dünya görüşünün ve zihinsel yapısının etkin rol oynadığını ve ayrıca her insanın olayları algılama ve yorumlama biçiminin de farklı olduğunu belirtmişlerdir.¹⁷ Dolayısıyla beşerî kanaatlerin söz konusu olduğu durumlarda mutlak anlamda nesnellik/objektiflik ve tarafsızlıktan söz etmek imkânsızdır.

İsnad tenkitinde söz sahibi olan kimi âlimlerin kanaatleri de bu doğrultudadır. Nitekim İbn Abbas âlimlerin birbirleri hakkında söyledikleri sözlere itibar edilmemesini, onların birbirleriyle olan mücadelelerinin tıpkı ağıldaki tekelerin birbirleriyle mücadelelerine benzediğini ifade ederken;¹⁸ İmam Buhârî de (ö. 256/870) tanınmış âlimlerden İbrahim en-Nehaî'nin (ö. 96/714) Şa'bî (ö. 104/722), Şa'bî'nin de İkrime (ö. 105/723) hakkında söylediklerini örnek göstererek insanların birbirleri hakkında çok kötü sözler sarf ettiklerini ve hiç çekinmeden birbirlerinin kişiliklerine saldırdıklarını dile getirmiştir.¹⁹ Zehebî (ö. 748/1347) ise, "Aynı çağda yaşayan kimselerin birbirleri hakkında söyledikleri sözlere itibar edilmemelidir. Eğer bu sözlerin düşmanlık, mezhep taassubu veya kıskançlık sebebiyle söylendiği anlaşılırsa, bunlara hiç itibar edilmemelidir" demiştir.²⁰ Bu gibi ifadeler²¹ tenkitçinin râviler hakkında eleştiri yaparken kişisel görüşlerini yansıtabileceğini, dolayısıyla bu konuda tarafsız ve objektif sonuçlara ulaşabilmenin zor olduğunu göstermektedir. Ancak bunu ricâl tenkitine ilişkin kararların hiçbir değer ifade etmeyeceği şeklinde anlamak yerine, her bir kararın kendi açısından ictihadî ve izâfî bir değer taşıdığı şeklinde anlamak daha doğrudur. Zira her ne kadar bir râvi hakkında tek başına yapılmış bir tenkitin objektif olma ihtimali düşük olsa da, aynı şahıs hakkında başka kararların da dikkate alınmasıyla, daha mâkul ve doğru bir kanaatin ortaya çıkarılabileceği mümkündür.

4. İsnad tenkiti yapan âlimler bu çalışmalarını, salt bilimsel bir aktivite olarak değil, hadislerin güvenilir râviler eliyle ve tahrifata uğramaksızın gelecek nesillere aktarılması gayesinden hareketle, mutlaka yerine getirilmesi gereken 'dinî ve ilmî bir faaliyet' olarak görmüşlerdir. Bu alanda söz sahibi kimi âlimlerin de ifade ettiği gibi, Hz. Peygamber'e ait hadislerin yalancılardan korunması, bir anlamda dinin korunması olarak algılanmaktadır. Nitekim hadisin isnadıyla birlikte din kapsamında ele alınması gerektiğine vurgu yapan Muhammed b. Sîrîn'in (ö. 110/728) "Bu ilim dindir; dininizi kimden aldığınıza dikkat edin" şeklindeki uyarısı,²² bu konudaki titizlik ve hassasiyeti gösteren çok açık bir ifadedir.

Âlimlerin cerh ve ta'dîl ilminin doğuşundan itibaren sürdürdükleri çalışmalar incelendiğinde, onların bu konudaki hassasiyetlerinin sözde kalmadığı, râvilerin güvenilirliklerini tesbit için hiçbir fedakârlıktan kaçınmadıkları, râvileri eleştirdikleri için kendilerine yöneltilen kınama ve suçlamalara aldırış

¹⁸ Ebû Ömer Yûsuf İbn Abdülber en-Nemerî, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlih* (nşr. Abdurrahman Muhammed Osman), Medine 1968, II, 185.

¹⁹ Abdullah b. Yûsuf ez-Zeyla'î, *Nasbü'r-râye li-ehâdisi'l-Hidâye*, Beyrut 1973, IV, 416.

²⁰ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, I, 111.

²¹ bk. Karahan, *a.g.e.*, s. 187-189.

²² Müslim, "Mukaddime", 7 (I, 14); İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut, ts., II, 15.

¹⁴ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 1.

¹⁵ Tirmizî, *Kitâbu'l-İlel*, V, 709 (*el-Câmi*'inin sonunda)

¹⁶ bk. Karahan, *a.g.e.*, s. 160-169.

¹⁷ Orhan Türkoğan, *Bilimsel Araştırma Metodolojisi*, İstanbul 2000, s. 38-39.

etmedikleri, ne pahasına olursa olsun râvilerin kusurlarını sergilemeyi dinî bir görev bildikleri ve hatta yeri geldiğinde kendi aile fertlerini bile tenkit etmekten çekinmedikleri açıkça anlaşılmaktadır.²³

B. Sistemin Dinamik Yapısı:

Hadis ricâlini tenkit ederken dinî ve ilmî duyarlılıkları göz ardı etmemeye çalışan tenkitçi âlimlerin bu faaliyeti, müspet ya da menfi birtakım beşerî özelliklerin etkisiyle şekillendiği için, ictihada dayalı izâfî sonuçlar doğurmuş ve zamanla farklılaşan birikime dayalı bir faaliyet haline dönüşmüştür. Râvilerin biyografileri ve eleştirel (cerh ve ta'dîl) durumlarına ilişkin yapılan ilmî çalışmaların temel karakteristiği böyle olunca, râvilerle ilgili geçmişte yapılan bu değerlendirmeler, nihâî ve değişmez kanaatler midir yoksa değişmesi mümkün müdür? Daha açık ifadeyle ricâle ilgili değerlendirmelerde ictihad kapısı kapalı mıdır, yoksa geçmişin birikimlerine dayalı olarak yapılacak araştırmalar sonucunda yeni birtakım ictihadlar ve ilmî kanaatler ortaya koymak mümkün müdür? Ya da isnad tenkit sistemi yeni gelişmelere açık dinamik bir sistem midir yoksa statik/durağan bir sistem midir? Bütün bu soruların ortak paydası, isnad sisteminin yapısal olarak yeni gelişmelere açık olup olmadığı noktasına vurgu yapmaktadır.²⁴

Geçmişte meşhur hadis âlimleri tarafından hadisin sened ve metnine bakılarak sahih veya zayıf olduğuna dair nihâî değerlendirmelerin yapıldığı ve bu konuda ictihad kapısının kapandığı iddiası ortaya atılmış ve buna gerekçe olarak da, sonraki âlimlerin hadisin sened ve metnini araştırıp yeni bir hüküm verme konusunda yeterli birikim ve değerlendirme gücüne sahip olmadıkları gösterilmiştir. Bu düşünceye göre, sıhhat ve zafiyetlerine ilişkin değerlendirme yapılmamış veya eksik bırakılmış herhangi bir hadis mevcut değildir.²⁵ Dolayısıyla böylesi statik bir düşünceye sahip kimse, doğal olarak râviler hakkında yapılacak değerlendirmelerde de geçmişteki kanaatlerle yetinmeyi öngörecektir ve yeni değerlendirmelere hoşgörüle bakmayacaktır. Zira buna göre hadisin hem senedine hem de metnine yönelik ilmî araştırmalar belli bir dönemde sonlandırılmış ve artık söylenecek söz kalmamıştır.

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, ilmî araştırmalarda belli bir neticeyi mutlak doğru kabul edip, diğerlerinin buna uymaları gerektiğini savunan zihniyet, ilmî donuklaştıran, düşünceye ket vuran ve ilmî gelişmeleri baltalayan bir anlayışın ürünüdür. Oysa mutlak doğrular yalnızca yaratıcının ezeli ilmine

²³ Buna ilişkin örnekler için bk. Karahan, *a.g.e.*, s. 199-204.

²⁴ Bu konuda bk. İbrahim Hatiboğlu, "Klasik Hadis Usûlü ve Çağdaş Hadis Metodolojilerinin Değeri Üzerine", *İSAV Hadis İlimlerinde Metodoloji Problemi Tartışmalı İhtisas Toplantısı*, İstanbul 2004, s. 2-13.

²⁵ Ebû Amr Osman Abdurrahman İbnü's-Salâh, *Mukaddime (Ulûmu'l-Hadîs*, nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ), Dımaşk 1984, s. 11.

mahsustur. İnsanî çabanın ürünü olan şeylerde her zaman yanılma ve doğrudan sapma ihtimali vardır. Bu ihtimal dün de vardı, bugün de var, yarın da olacaktır. Dolayısıyla geçmişte ricâl tenkitine ilişkin yapılan değerlendirmeleri ve bunlara dayanılarak meydana getirilen eserlerdeki bilgileri değişmez mutlak doğrular olarak görmek yerine, yeni ilmî araştırmaların neticeleriyle şekillenen dinamik bir yapı inşa etmek ve söz konusu yapının sürekliliğine katkı sağlamak esas olmalıdır. Geçmişte her şeyin en doğru şekilde yapıldığı ve sonrakilere yapılacak bir şey kalmadığı anlayışı, her şeyden önce ilmin doğasına aykırıdır. Zira öncekilerin sonrakilere bıraktıkları ve araştırmacılarını bekleyen nice meseleler vardır. Uydurma hadislerin sonuçlarından endişe eden birine İbnü'l-Mübârek'in "âlimler bunun için yaşarlar (bilmez misin?)"²⁶ diye karşılık vermesi de buna işaret etmektedir. Bu da gösteriyor ki hadis ve ricâline ilişkin değerlendirmeler dün olduğu gibi bugün de, yarın da yapılmaya devam edecektir. Çünkü hiç kimsenin gücü ilmi tümüyle kuşatamaz ve bu Allah'ın koyduğu değişmeyen bir kanundur.

Ricâl tenkit sisteminin yeni değerlendirme ve gelişmelere açık dinamik bir sürecin ifadesi biçiminde algılanması gerektiği, geçmişte güvenilir kimi râviler hakkında yapılan isabetsiz tenkit örnekleri dikkate alındığında daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Bu olumsuz örneklerden biri ve belki de en dikkat çeken, meşhur Hanefî kadısı Nûh b. Ebû Meryem'e (ö. 173/789) yöneltilmiş tenkitlerdir. Bu zat, cerh ve ta'dîl kitaplarında hakkında hiç de iyi ifadeler bulunmayan ve hatta hicrî IV. yüzyıldan sonra yalancı ve uydurmacı biri olarak gösterilmektedir. Fıkıhî Ebû Hanîfe'den (ö. 150/767) almış, meğâziyi İbn İshâk'tan (okumuş) ve hayatı boyunca onların ilimlerinin neşriyle meşgul olmuş böylesi bir şahsın hadis uydurmacısı olduğu ve üstelik sözde kendisinin, "insanların Kur'an'dan yüz çevirip Ebû Hanîfe'nin fıkıhî ve İbn İshâk'ın *el-Megâzi*'siyle meşgul olduklarını görünce, Kur'an'ın faziletine ilişkin hadis uydurduğu" şeklindeki sözleri,²⁷ asırlar boyu İslâm dünyasında dilden dile dolaşmıştır. Bu iddia XX.asra gelinceye kadar, Hanefiler de dahil, hiç kimsenin dikkatini çekmemiş, kimse bu iddianın aslını araştırma ihtiyacı duymamış ve senedinde Nûh'un bulunduğu hadisler, yüzyıllardır ya zayıf yahut da uydurma olarak kabul edilmiştir. Onun hakkındaki bu iddia ilk kez Babanzâde Ahmed Naîm ve Kâmil Mîras tarafından kapsamlı bir şekilde araştırılmış ve doğru olmadığı asılsız bir iddia olduğu ortaya konulmuştur.²⁸

²⁶ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât* (nşr. Abdurrahman Muhammed Osman), Medine 1386/1966, I, 46.

²⁷ Hâkim en-Nisâbüri, *el-Medhal fi usûli'l-hadîs*, Halep 1351/1932, s. 19; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 58.

²⁸ Ahmed Naîm, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Mukaddimesi*, Ankara 1976, I, 286; İbn Ebû Meryem hakkındaki bu iddia Recep Gürkan Gökaş tarafından yapılan "Nûh b. Ebî Meryem ve Hakkındaki Bazı İddiaların Değerlendirilmesi" adlı müstakil bir çalışmada ele

Bu gibi örneklerin ricâl tenkitiyle alâkalı eserlerde mevcut oluşunu, bu eserlerdeki mâlumatın değersiz ve yetersiz olduğu şeklinde değil, bu bilgilerin müellifleri tarafından çeşitli yollarla elde edilmiş derleme bilgileri olduğu ve söz konusu örnekte de görüldüğü gibi, doğruluğu ve yanlışlığı konusunda şüpheli olan hükümlerin mevcut veriler çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi gerektiği şeklinde anlamak daha doğru bir yaklaşımdır. Ayrıca bu tür örnekler isnad tenkit sistemini dinamik bir yapı olarak algılamak ve yapılacak yeni araştırmalarla bu yapının dinamizmine katkıda bulunmak gerektiğine işaret etmektedir.

C. Sisteminin Aktüel Değeri:

Sened ve metin hadisin birbirinden ayrılmaz iki temel unsurudur. Metin hadisten kastedilen mâna ve 'maksat', sened ise metni kaynağına kadar ulaştırılan bir 'araç' konumundadır. Bununla birlikte bugün her ikisi de işlevsel değerlerini korumaktadır. Zira herhangi bir hadisin sıhhatine hükmedebilmek için isnadının araştırılması bir zorunluluktur. İsnad bir sözün veya davranışın Hz. Peygamber'e ait olup olmadığına karar vermede bugün bile belirleyici bir rol üstlenmektedir. Dolayısıyla bugün bir hadis rivayeti söz konusu olduğunda, ilk yapılması gereken isnadının olup olmadığını araştırmak; eğer isnadı varsa dikkate alıp incelemek, isnadı yoksa hadis olarak ciddiye almamak esastır. Hatta rivayette isnadın bulunmaması, isnadda yalancı bir râvi bulunmasından farksızdır. Hadis rivayetinde araç konumunda olduğu için ilk bakışta önemsiz gibi görünen bu unsur, aslında rivayetin kaynağını tesbitte son derece önemlidir.

İslâm âlimlerinin hadislerin isnadlarına gereken önemin verilmesi konusundaki tüm çabalarına rağmen, İslâmî ilimler alanında mevcut çoğu fıkıh, fıkıh usûlü, kelâm, tasavvuf, ahlâk ve vaaz türü eserlerde isnad ve kaynağı belli olmayan çok sayıda hadise rastlamak mümkündür. Hadis literatürü dışındaki alanlarda isnadsız hadis kullanımı neredeyse yaygın gibidir. Söz gelimi İmam Gazzâlî'nin meşhur *İhyâu ulûmi'd-dîn* adlı eserinde bile sayısı bine yakın isnadı ve kaynağı verilmemiş hadis mevcuttur.²⁹ Günümüzde yazılan eserlerde de durum bundan farksızdır. Hadisler konusunda sergilenen bu kayıtsız tavrın örneklerini görmek için, piyasada mevcut kitap, dergi vb. gibi sesli ve görüntülü yayınlara, radyo, televizyon ve elektronik ortamlardaki dinî tartışmalara göz atmak yeterli olacaktır. O halde toplumumuzda görülen bu gevşek tavrın giderilmesi için sorgulayıcı bir zihin yapısının varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Günlük hayattaki bir sohbet, camideki bir vaazda, bir radyo konuşmasında,

bir televizyon programında, din kültürüyle alâkalı bir derste, bir seminerde, bir panelde, bir konferansta veya bir sempozyumda, bir takvim yaprağında, bir dergi veya gazetede, bir kitapta veya elektronik ortamlarda herhangi bir hadisle karşılaştığımızda, önce 'bu hadisin kaynağı var mıdır, kaynak olarak gösterilen eser bir hadis kaynağı mıdır, kaynağı varsa sağlam bir isnadı var mıdır, isnadı varsa muhtevası diğer kriterlere uygun müdür?' gibi soruların sorulması ve makul bir düzeyde cevaplandırılması gerekir.³⁰ Aksi halde insanlar arasında isnadsız ve kaynaksız olarak dolaşan sözlerin hadis olarak algılanmasının önüne geçmek mümkün olmayacaktır.

Hadisler için bu denli öneme sahip bir isnad araştırmasında bugün nasıl bir yol izlenmesi gerekir, râvilerin güvenilirliğini test ederken nelere dikkat edilmelidir, biyografik eserlerden nasıl ve hangi yöntemlerle yararlanılmalıdır gibi sorulara verilecek cevaplar, isnad tenkit sisteminin aktüel değerini yani günümüzdeki uygulanma imkânını ortaya çıkaracaktır. Günümüzde yapılacak böyle bir araştırmada izlenmesi gereken önemli bazı aşamalar vardır. Bu aşamalar şöyle sıralanabilir:

Birinci aşamada önce hadisin hangi kaynakta yer aldığı, isnadının Hz. Peygamber'e kadar ulaşmış olup olmadığı tespit edilmeli; 'kaynağı ve isnadı tesbit' edildikten sonra senedinin kesintisiz ve râvilerinin de güvenilir olup olmadıklarının kontrolü işlemine geçilmelidir.

İkinci aşamada ise aynı konudaki hadisin 'bütün isnadlarının' kaynaklara dayalı olarak 'kronolojik' bir şekilde dökümü yapılmalı ve 'isnad şeması' (şeceresi) çıkarılmalıdır. Aynı lafızlara olmasa da aynı muhtevaya sahip hadislerin isnadları bir araya getirilirken, geliş güzel bir derleme yerine, önce hadisin geçtiği kaynaklar, daha sonra da isnadlar kronolojik bir şekilde sıralanmalıdır. Bu uygulama isnadlar arasındaki paralelliğin tespiti ve erken döneme ait kaynaklardaki isnadlarla sonraki dönemlere ait olanların teşhisine imkân sağlayacaktır. Bu şekildeki isnadlar arasında mukayeseler yapılmasını, râvilerin kimliklerinin doğru bir şekilde belirlenmesini ve senedlerdeki kusurların ortaya çıkarılmasını mümkün kılacaktır.

Üçüncü aşamada ise ricâl, tabakât ve cerh ve ta'dille ilgili eserlerden 'râvilerin biyografilerine' ve güvenilir olup olmadıklarına ilişkin 'bütün bilgiler kronolojik' bir biçimde derlenmelidir. Hem biyografik hem de tenkit içerikli bu eserlerden faydalanırken, bunların bir önceki esere dayalı birikimsel/derleme mahiyetinde bilgiler ihtiva ettikleri göz önüne alınmalı ve mümkün olduğunca asıl kaynağa inilmelidir. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi râviler hakkında yapılan değerlendirmelerde çeşitli beşerî zaafıların etkisinin bulunabileceği ihtimaline binaen, bu eserlerde geçen bilgilerin doğruluğu ihtiyatla karşılanıp titizlikle incelenmeli ve her türlü ihtimal dikkate değer görülmelidir.

³⁰ bk. Kıraçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 146-7.

almıştır. bk. M. Hayri Kıraçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara 2002, s. 155-156; Abdullah Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, İstanbul, ts. (Seha Neşriyat), s. 175-176.

²⁹ Bu eserdeki isnadsız rivayetler için bk. Abdülvehhâb b. Takiyyüddin es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, Mısır 1964-68, VI, 287-389; Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara 2000, s. 58-64.

Dördüncü ve son aşamada ise mevcut verileri dikkate alarak hadisin isnadının sıhhati konusunda bir 'değerlendirme' yapılmalıdır. Râvilerle ilgili bütün bu işlemler yapıldıktan sonra, onların güvenilirliği hakkında derlenen bu bilgilerin, birbiriyle uyumlu ve tutarlı olması veya uzlaştırılması imkânsız bir çelişki ve tutarsızlık taşıması durumunda, 'isnadın sahih ya da hasen olduğuna hükmetmek' mümkündür. Ancak râvilerin durumuyla alâkalı söz konusu problemlerden bir ya da daha fazlası mevcutsa, bu durumda araştırmacı kendi kanaatini kullanarak isnadın zayıf olduğu hükmüne varabilir. Her iki durumda da verilecek karar ichtihâdîdir ve varılan sonuç izâfî mahiyettedir. Bunların dışında eğer içinden çıkılamayacak ve sonuca ulaşılacak derecede yoğun bir belirsizlik durumu hâkimse, bu şartlarda isnad hakkında herhangi bir hüküm verilmeksizin 'tevakkuf' edilir ve nihâî hükme varabilmek için başka kriterlere bakılır.

Bütün bu uygulamalar hadisin sağlam bir kaynağa dayanıp dayanmadığını kontrol etmek içindir. Yapılan bu araştırma sonucunda hadisin isnadının sahih olduğuna hükmetmek, metnin de öyle olması gerektiği anlamı taşımaz. Zira metnin sıhhatine hükmetmek isnadın tetkikinin dışında metne yönelik başka araştırmaların yapılmasını da gerektirir. İbnü'l-Cevzî'nin de işaret ettiği gibi isnadındaki râvileri güvenilir olduğu halde metni uydurma veya zayıf olan nice rivayetler vardır. Bunlar ancak işin uzmanları tarafından tespit edilebilir.³¹ Ona göre muhtevası dinin ve aklın ilkelerine aykırı olduğu için kabulü imkânsız olan bir rivayetin râvilerini araştırmaya bile gerek yoktur. Zira imkânsız olan bir husus güvenilir râviler tarafından nakledilmişse dahi reddedilir ve söz konusu râvilerin yanıldığına hükmedilir.³² Dolayısıyla ne senedi olmayan metnin ve ne de metni olmayan senedin bir değeri vardır; sened ve metin tıpkı bir bütünün iki ayrı parçası gibi birbirini tamamlayan iki temel unsurdur.

Bütün bu anlattıklarımız ışığında son olarak şunu söyleyebiliriz ki, *hadislerin güvenilir bir şekilde gelecek nesillere aktarılmasını dinî ve ilmî bir görev olarak algılayan tenkit âlimlerinin uyguladığı isnad tenkit sistemi, hem eleştirenler hem de eleştiriye uğrayanlar açısından olumlu ve olumsuz insanî özellikleri bünyesinde barındıran ve göreceli-değişken kanaatler taşıyan dinamik bir sistemdir. Dolayısıyla geçmişte hadis ricâlinin sorgulanması amacıyla oluşturulan bu devasa kültürel birikim, günümüz hadis araştırmacılarınca geliştirilecek yeni ve modern metotlar sayesinde daha işe yarar ve daha faydalı hale getirilebilecektir.*

³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I, 99-100.

³² İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, I, 105-106.